

Omgang met het verleden

onder redactie van

R.E.V. STUIP & C. VELLEKOOP

Hilversum

Verloren

2001

Wereldgeschiedenis in een notendop

De traditie van de Negen Besten

LITERATUUR EN WAARHEID OMSTREEKS 1300

De Brabantse priester Lodewijk van Velthem voltooide in 1315 de *Spiegel historiael*, waaraan Jacob van Maerlant in 1284 was begonnen in opdracht van Floris V, graaf van Holland. Maerlant was er door omstandigheden niet in geslaagd het reuzenwerk te voltooien. Philip Utenbroeke pakte omstreeks 1300 als eerste de draad op en schreef de Tweede Partie, die Maerlant had overgeslagen. Toen Velthem zo'n vijftien jaar nadien op zijn beurt aan het dichten sloeg, moest hij alleen de Vierde Partie nog afmaken, waaraan Maerlant wel begonnen was, maar die hij niet had voltooid. Velthem deed dat in opdracht van Maria van Berlaer. Nog voordat hij ermee klaar was, nam hij het besluit Maerlants wereldkroniek van een vervolg te voorzien. In deze Vijfde Partie (voltooid in 1316) moest Velthem dus zelf zijn bronnen selecteren en op een rijtje zetten.

De Vijfde Partie is verdeeld in acht boeken. Boek 1 tot en met 6 behandelen de geschiedenis vanaf Rooms-Koning Willem II, graaf van Holland († 1256) tot in de eigen tijd; in boek 7 vertaalt Velthem profetieën van Daniël, Merlijn, Johannes, Hildegard van Bingen en Joachim van Fiore; in boek 8 gaat hij in op het Einde der Tijden, een gebruikelijk slot voor een wereldkroniek. Kort voor het eind van boek 6 (hoofdstuk 31) komt Velthem te spreken over de bronnen die hij heeft geraadpleegd voor de boeken 1 tot en met 6, in onze perceptie het meest historische deel van de Vijfde Partie.¹ Hij zegt de geschiedenis tot in de eigen tijd te hebben beschreven aan de hand van Latijnse bronnen, maar om toekomstige critici alvast de wind uit de zeilen te nemen, wil hij op dit punt nog iets preciezer zijn. Als iemand hem zou vragen, aldus de auteur, hoe het met zijn Latijnse bronnen gesteld was voor wat de laatste vijftien jaar betreft, dan zou hij antwoorden dat hij daarvan waar mogelijk gebruik had gemaakt, maar dat hij zich soms ook had gebaseerd op zeglieden die de gebeurtenissen van nabij hadden meegemaakt:

Aldus so es som in scine
 Die jeeste* gemaect uten Latine, *geschiedverhaal
 Ende som oec niet, wet dat wale,
 Ende aldus so es die tale
 Van beiden* nu toe hier comen, *nml. Latijnse bronnen en ooggetuigen
 Van XV jaren seldi gomen*, *opmerken
 Tot datmen screef Ons Heren jaer
 XIII hondert ende XVI vorwaer. (v.23-30)

Ook voor boek 7, dat over de profetieën, merkt Velthem op dat hij zich nauwkeurig aan zijn Latijnse bronnen heeft gehouden. Op veel plaatsen heeft hij het weliswaar *hovescher ende corter* (hoofdstuk 34, v.57) gezegd dan zijn bron, maar dat wil nog niet zeggen dat hij er iets bij heeft verzonnen. Mocht er iemand zijn die zijn werk zou willen bespotten, dan zou Velthem bereid zijn hem het boek te tonen met de Latijnse tekst die hij als bron heeft benut (v.62-67). Niemand heeft hem echter van verzinsels beschuldigd. Bovendien heeft paus Eugenius III al het voorgaande geautoriseerd (v.72-75). In het eerste hoofdstuk van boek 8 zegt Velthem dat ook het komende gedeelte over het Einde der Tijden teruggaat op het Latijn (v.10-19).

Uit al deze voorbeelden, die in aantal gemakkelijk zijn uit te breiden, kan worden afgeleid dat Velthem er veel aan gelegen is zijn publiek ervan te overtuigen dat hij de waarheid spreekt. In het eerste hoofdstuk van boek 5 vinden we een frase die door zou kunnen gaan voor Velthems credo: [...] *geproefde dinge ende waer / Die es men sculdich te volgen naer* (v.23-24), en even verderop: *ic wil dichten na dat gesciede* (v.27). Anderen schrijven korte of lange gedichten en laten zich daarvoor belonen door de heren, Velthem daarentegen merkt op dat hij zich *No om daet no oec om miede* (v.28) van het rechte pad zou laten afleiden. *Jan, Willem, Heinric, Gord* (v.38) krijgen van hem een veeg uit de pan, omdat ze schrijven en op elkaar reageren zonder dat ze in hun kortzichtigheid precies weten waar ze het over hebben.

Met zijn nadruk op de waarheid en op de koppeling van het waarheidsbegrip aan Latijnse bronnen toont Velthem zich een leerling van Maerlant, die in afwijking van zijn bron, Vincentius van Beauvais, hetzelfde geluid had laten horen in de delen van de *Spiegel historiael* die hijzelf had geschreven. Maerlant verzette zich tegen de populaire vertellers van ridderromans (Van Dijk 1993). De auteurs van bijvoorbeeld *Van den levne Ons Heren* (eerste helft dertiende eeuw) en het *Leven van Sint-Lutgart* (1260/1270) hadden dat voordien ook al gedaan, maar hun kritiek richtte zich vooral op de keuze van wereldse onderwerpen als liefde en strijd. Dergelijke stof was niet nuttig voor de ziel. Bij Maer-

lant draait het echter om iets anders: hij kan over al die helden waar de verhalenvertellers zo vol van zijn niets terugvinden in zijn Latijnse bronnen (Van Dijk 1996). Waarheid en Latinitas zijn een twee-eenheid voor Maerlant. Dat betekent dat waarheid op documentatie berust en afhankelijk is van de beschikbaarheid van betrouwbare bronnen (Berendrecht 1996:230). Maerlant is de eerste dichter in de Middelnederlandse letterkunde die dit waarheidsbegrip hanteert. Zo vanzelfsprekend is zijn standpunt overigens niet, wanneer men bedenkt dat de waarheid/leugen-discussie in Frankrijk in die tijd gevoerd werd in het licht van de vraag of een tekst geschreven was in proza of in verzen (Lie 1994:38-47). De door Maerlant gehanteerde tegenstellingen waarheid/leugen en Latijn/volkstaal roepen andere contrastieve paren in gedachten, zoals clerken/vertellers en schriftelijk/oraal.

Na Velthem komt Boendale. In *Der leken spiegel* (1325/1330) staat hij uitgebreid stil bij de vraag *Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen* (Gerritsen e.a. 1994). Een goede dichter moet kennis dragen van het Latijn, hij moet waarheidsliefde hebben en hij moet van onbesproken gedrag zijn. Ook hier dus de koppeling tussen Latinitas en waarheid. Boendales punten zijn niet bedoeld als richtlijn voor beginnende dichters. Ze roepen het beeld op van de goede dichter, zodat het publiek die kan onderscheiden van het soort dichters dat je beter aan je deur voorbij kunt laten gaan. Tegen deze laatste gaan ook Maerlant en Velthem tekeer: ze zijn ongeletterd, leugenachtig en uit op de aandacht en de gunsten van de heren. De ware dichter heeft een hogere taak te vervullen: hij moet de waarheid onder woorden brengen. Gezien de felheid van toon valt niet uit te sluiten dat de clericale auteurs deels ook uit broodnijd dit standpunt innamen: voor hun historiografische en didactische werk hadden ze immers een publiek te veroveren dat gewend was aan spannende verhalen. Zeker waar het ging om een beeld van het verleden, was het van belang dat de waarheid geen geweld werd aangedaan. Het zal dan ook geen toeval zijn dat de waarheidsdiscussie aanvankelijk op gang komt in de tijd dat de volkstalige historiografie in opkomst is: auteurs als Stoke, Maerlant, Heelu, Utenbroeke, Velthem, Boendale behoren immers tot de vroegste Middelnederlandse dichters die zich op het terrein van de regionale en universele geschiedenis begeven (Hage 1989).

Maar zoals vaker het geval is bij vernieuwingen, het oude verdwijnt niet maar blijft bestaan naast het nieuwe (Hage 1992). Dit kan worden gedemonstreerd aan de ontwikkeling van het verhaal rond de legendarische Zwaanridder. De Brabanders hechten in de dertiende eeuw

geloof aan het verhaal dat de hertogen afstamden van Helias de Zwaanridder, de grootvader van Godfried van Bouillon. Maerlant trekt van leer tegen deze opvatting en tegen de vertellers van dit soort verhalen, en legt uit dat mensen niet van zwanen kunnen afstammen (Janssens 1989:105-10). Boendale neemt deze kritiek over in de *Brabantsche yeesten* en komt met een alternatief: hij laat als eerste volkstalige auteur zien dat de Brabantse dynastie kan worden teruggevoerd op de Trojanen (Van Anrooij 1998). Het Zwaanridderverhaal wordt intussen van zijn meest ongeloofwaardige elementen ontdaan en begint in aangepaste vorm aan een tweede leven: het Brabonverhaal doet zijn intrede (Van Anrooij 1994). In deze geschiedenis komt onder meer het verhaal voor van keizer Octavianus die in de buurt van Leuven bij de Zeven Tommen wordt geboren. Boendale kent dit losse gegeven, maar begrijpt niet hoe het in de wereld is gekomen. Als hij het Brabonverhaal in zijn geheel had gekend dan was zijn reactie ongetwijfeld geweest dat oude leugens door nieuwe waren vervangen.

DE NEGEN BESTEN-TRADITIE

In de tijd dat de volkstalige historiografie in opkomst is en er buiten de centra van geleerdheid zoets als een historisch referentiekader ontstaat, is er iemand die negen voorbeeldige helden op een rij zet.² Hij laat zich daarbij leiden door een gebruikelijke indeling van de geschiedenis in heidendom, jodendom, christendom. Elk van de drie tijdperken wordt gepersonifieerd door drie figuren. Het gaat om de heidenen Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar, de joden Jozua, David en Judas Maccabeüs, de christenen Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. De keuze spreekt kennelijk tot de verbeelding van tijdgenoten, die het negental overnemen en het daarmee een grotere bekendheid verlenen. Zo komt een traditie op gang die voort zal leven tot in de achttiende eeuw en bekendheid verwerft in grote delen van Europa: die van de Negen Besten. Het negental manifesteert zich in de literatuur, de beeldende kunst en het gewone dagelijkse leven.

Gegeven de brede geografische spreiding van het thema, valt op dat bijna alle bewijsplaatsen vóór 1340 afkomstig zijn uit de Nederlanden. Dit impliceert een oorsprong van het thema in onze streken. Misschien was Jacob van Maerlant degene die de namenrij opstelde. Het is althans denkbaar dat hij de auteur was van een vroege, Vlaamse sprake (*Van neghen den besten*) waarin de levens van de Negen Besten worden

beschreven. Vorsten waaraan hij heel veel aandacht besteedde in de *Spiegel historiael* keren terug in het rijtje; de vorst waarmee hij zijn werk aan de *Spiegel* beëindigt – Godfried van Bouillon, de held van de Eerste Kruistocht – vormt ook de hekkensluis van de Negen Besten. De verdrijving van de christenen uit het Heilige Land, uit Acco, vond plaats in 1291 en kan heel goed de reden zijn geweest om met Godfried te eindigen.

Het leidt geen twijfel dat de Negen Besten door tijdgenoten werden beschouwd als historische figuren. De auteur van *Van neghen den besten* deed er ook moeite voor om de biografische informatie die hij verschafte zo betrouwbaar mogelijk te doen zijn, althans betrouwbaar volgens het inzicht dat de waarheid moest wortelen in de Latijnse traditie. Geen passieve Artur derhalve die we kennen uit de epiek, maar een vorst die eigenhandig strijd levert tegen de Saksen en de Romeinen, kortom de Artur zoals Maerlant hem op basis van de *Historia regum Britanniae* (ca. 1136) beschrijft in de *Spiegel historiael*. Eenzelfde historische aanpak geldt grosso modo ook voor de overige acht helden. In combinatie met de periodisering heidendom – jodendom – christendom leidt dit tot een namenrij waarin de wereldgeschiedenis in een notendop wordt gepresenteerd. Al in een vroeg stadium van de traditie ontstaat een Latijnse spreuk met de negen namen die als mnemotechnisch hulpmiddel lijkt te hebben gefunctioneerd.³

Jan van Boendale moppert er in zijn *Leken spiegel* over dat Julius Caesar tot de drie beste heidenen wordt gerekend; naar zijn oordeel had dat Octavianus moeten zijn. Uit deze terloopse opmerking kan worden afgeleid dat de traditie omstreeks 1325/1330 al was uitgekristalliseerd en inmiddels ruime bekendheid genoot. Uit Boendales vertrouwdheid met het thema blijkt ook dat de Negen Besten niet alleen bekend waren aan het hof, maar ook in stedelijke kring. Hun voorkomen in Keulen (ca. 1330, of vroeger), Atrecht (1336) en Ukkel (1337) geeft aan dat het hierbij niet om een toevalstreffer gaat. Een verwijzing naar het thema in een kroniek uit het klooster Egmond (ca. 1332) illustreert bovendien dat er voor de Negen Besten geen maatschappelijke barrières bestonden. Het spreekt vanzelf dat iedere publieksgroep op zijn eigen manier tegen het negental aankeek en daarbij eigen accenten legde: aan het hof zullen de ridderlijke aspecten op de voorgrond zijn getreden, door mensen uit de stad werden de negen vermoedelijk vooral opgevat als dappere vorsten. Maar voor iedereen vormde het negental een representatief kader van voorbeeldige figuren uit de wereldgeschiedenis.

De standaardrij groeide zozeer uit tot een traditie dat hij in ongewijzigde samenstelling bekend bleef tot in de achttiende eeuw. Vanaf het begin nodigde het vaste negental echter ook uit tot variatie. Dat leidde tot alternatieve reeksen van negen figuren, die op den duur soms zelf weer uitgroeiden tot een traditie. Een vroege variatie op de Negen Besten treffen we aan in de *Avventuroso Ciciliano* (na 1333) van de Italiaan Bosone da Gubbio. Het is volstrekt duidelijk dat hij de Negen Besten als referentiepunt kiest voor zijn *nove prodi* (hieronder in de rechterkolom):

	<i>joden</i>	
Jozua		Samson
David		David
Judas Maccabeüs		Judas Maccabeüs
	<i>heidenen</i>	
Hector		Alexander de Grote
Alexander de Grote		Hannibal
Julius Caesar		Julius Caesar
	<i>christenen</i>	
Artur		Artur
Karel de Grote		Roelant
Godfried van Bouillon		Lancelot du Lac

Gaat het in het geval van Bosone da Gubbio nog om een gedeeltelijke modificatie van het oorspronkelijke negental, al gauw ontstaan er ook series die uit negen nieuwe namen bestaan. De Franse dichter Eustache Deschamps († 1406) verwerkt in de ballade *Comment ce monde n'est rien quant a la vie* drie negentallen: hij combineert de Negen Besten met een 'politieke' reeks (Nimrod, Priamus, Achilles, Romulus, Remus, Uria, Roelant, Boudewijn van Jeruzalem, Darius) en met een 'wetenschappelijk' getinte serie (Attila, Cato, Hercules, Jason, Socrates, Augustinus, Vergilius, Ptolemaeus, Hippocrates). Wat we hier gemonstreerd zien, gebeurt wel vaker: alternatieve reeksen die uit negen nieuwe namen bestaan, kunnen voorkomen in combinatie met de standaardrij van de Negen Besten.

Negentallen, al dan niet verdeeld in drie drietallen, roepen na verloop van tijd als vanzelf de associatie op van 'goedheid', 'voorbeeldigheid' of 'bijzonderheid', ook als ze zelfstandig voorkomen. De associatie treedt

op bij het publiek, dat ze recipieert met de Negen Besten in het achterhoofd. Als Filips II van Spanje in 1549 een rondreis maakt door de Nederlanden waar hij als toekomstig vorst wordt ingehaald, en in Antwerpen oog in oog komt te staan met een constructie waarop negen historische figuren staan uitgebeeld met de naam Filips, dan zal hij zich door het getalsmatige aspect hebben gerealiseerd dat het om de Negen Beste Filipsen ging. Zelf stond hij bovendien eervol in het midden.

Zoals al bleek uit de ballade van Eustache Deschamps, achtten de opstellers van nieuwe negentallen zich geenszins gebonden aan het domein van de politiek. Het associatieve spel bleef productief zolang de Negen Besten bekend bleven (tot in de achttiende eeuw dus) en breidde zich uit in de richting van dappere vrouwen, auteurs, geleerden, kunstenaars, heidenen (zowel mannen als vrouwen), figuren uit het Oude Testament, legeraanvoerders, hofdames, beroemde stadsgenoten, bekende lakenwevers, anti-helden (zowel mannen als vrouwen), dronkaards enzovoort. Ook dwarsdoorsnedes kwamen voor, waarbij de structuur van drie drietallen een handzaam uitgangspunt vormde voor nieuwe variaties. Zo zag de Italiaanse drukker Bodoni kans Torquato Tasso op bijzondere wijze te eren in de uitgave van diens *Gierusalemme liberata* (1794), door hem op te nemen in een rijtje van drie *poeti* (Homerus, Vergilius, Tasso), drie *pensatori* (Plato, Archimedes, Newton) en drie *artefici* (Raphaël, Correggio, Titiaan). Aardig in dit geval is natuurlijk dat de hoofdpersoon van het werk, Godfried van Bouillon, Bodoni associatief op het idee van een alternatief negental schijnt te hebben gebracht (Godfried van Bouillon » Negen Besten » alternatief negental). Het publiek zal dat verband tijdens het lezen ook hebben gelegd.

De keuze van figuren die in woord of beeld tot een nieuw negental werden gegroepeerd, was afhankelijk van verschillende factoren. Negentallen met een regionale of nationale invalshoek illustreren dat het beoogde publiek daarbij een belangrijke rol speelde. Van directe invloed was ook de kennis van de auteur en diens belangstelling of smaak. De auteur kan zich bovendien, bewust of onbewust, hebben laten leiden door de traditie en het oordeel daarover van tijdgenoten. Door personen uit de eigen tijd of de directe omgeving in een rijtje op te nemen, kon desgewenst een bijzonder accent worden gelegd. Elk negental bevat door zijn historische bepaaldheid unieke informatie. Deze kan worden opgespoord door bij een analyse rekening te houden met de factoren die de keuze mogelijk bepaald hebben. Het uitgangspunt achter dit spelelement is en blijft bekendheid – zowel bij

producent als recipiënt – met het Negen Besten-thema in zijn oorspronkelijke gedaante.⁴

MODERNE VARIATIES

Aan alles komt een einde, zo ook aan het voortleven van de traditie van de Negen Besten. Natuurlijk, oudere representaties zijn in veel gevallen blijven bestaan. Ze zijn te bezichtigen in musea en in en op gebouwen op veel plaatsen in Europa. Maar of het thema door de moderne bezoeker ook wordt herkend? In dit opzicht zijn oudere rijtjes zoals de Zeven Wereldwonderen of de Negen Muzen veel beter bekend. Dat wil overigens nog niet zeggen dat iedereen de wereldwonderen of de muzen uit het hoofd zou kunnen opsommen (de reeks wereldwonderen is trouwens niet altijd gelijk van samenstelling), maar men is zich er tenminste van bewust dat het om een oude traditie gaat, waarbij men zich inhoudelijk iets kan voorstellen. Bij de Negen Besten ligt dat anders: je moet de traditie maar net kennen. Gegeven de relatieve onbekendheid van de Negen Besten-traditie in de moderne tijd zijn de volgende gevallen daarom des te intrigerender.

In het voorjaar van 1997 was er in het Academisch Ziekenhuis in Leiden (thans: Leids Universitair Medisch Centrum), in de zogenoemde 'Galerie', een expositie van het werk van AZL-medewerkers. Tijdens een bezoek viel mijn oog op drie schilderijen van Joke van de Gevel die in 1995 als een drieluik waren ontstaan.⁵ Als achtergrond koos de schilderes voor de kleuren terracotta, groen en blauw (oplopend van licht naar donker dus). Daarop zijn drie flauw zichtbare voorwerpen geschilderd – damesbenen, een terrine, een wieg –, die op hun beurt het decor vormen van drie rijen van negen namen:

Copernicus	Federico Fellini	Agamemnon
Einstein	Rembrandt van Rijn	Napoleon
Newton	Mick Jagger	Stalin
Kamerlingh-Onnes	Gustav Mahler	Karel V
Huygens	Johann Wolfgang von Goethe	Pol Pot
Freud	Frans Hals	Alexander de Grote
Galilei	Jean-Paul Sartre	Hannibal
Gödel	Johann Sebastian Bach	Attila
Pythagoras	William Shakespeare	Djengiz-chan

Alexander de Grote is een van de Negen Besten, maar in dit geval was het vooral intrigerend dat de kunstenares de voorkeur had gegeven aan drie negentallen. Het drieluik nodigt uit tot nadere bezinning. De namen op de schilderijen staan voor de domeinen van wetenschap, kunst en politiek.⁶ De namen uit de derde rij roepen overwegend negatieve associaties op (en zijn gecombineerd met de kleur blauw, de donkerste van de drie). De politiek komt hiermee als het ware tegenover de wetenschap en de kunst te staan, die beide een meer positieve indruk maken. Er is uitsluitend sprake van mannen, waarvan er op het moment dat de schilderijen ontstonden overigens nog twee in leven waren: Mick Jagger en Pol Pot († 1998). De 27 mannen vormen een contrast met de damesbenen, de terrine en de wieg op de achtergrond, die voor 'de vrouw' staan. 'Achter iedere man staat een vrouw,' aldus de maakster, 'ook al wekt de geschiedenis niet altijd die indruk.' De vrouwenbenen ('het hoerige') zijn gecombineerd met terracotta ('liefde'), de terrine en de wieg ('beide het zorgzame') met groen ('het aardse') respectievelijk blauw ('het heilige, Maria'). Voor de combinaties van vrouwenbenen met geleerden, een terrine met kunstenaars en een wieg met staatslieden heeft Joke van de Gevel een persoonlijke motivatie.

Ook de samenstelling van de afzonderlijke rijtjes nodigt uit tot nadere reflectie. Zo kan het derde negental, met enige goede wil, in drie drietallen worden ingedeeld: drie beeldende kunstenaars (een regisseur en twee schilders), drie componisten en drie auteurs:

Federico Fellini	beeldend kunstenaar 1 (regisseur)
Rembrandt van Rijn	beeldend kunstenaar 2 (schilder)
Mick Jagger	componist 1
Gustav Mahler	componist 2
Johann Wolfgang von Goethe	auteur 1
Frans Hals	beeldend kunstenaar 3 (schilder)
Jean-Paul Sartre	auteur 2
Johann Sebastian Bach	componist 3
William Shakespeare	auteur 3

Over deze indeling valt natuurlijk te twisten: Fellini is in letterlijke zin geen beeldend kunstenaar, toch heeft zijn filmtechniek tal van raakvlakken met de beeldende kunst. Sartre heeft weliswaar een aantal literaire werken op zijn naam staan, maar hij kan wellicht toch beter worden gekarakteriseerd als filosoof. Men zou zich in zijn geval echter af kunnen vragen of een filosoof wel op zijn plaats is in een rij met

kunstenaars en of hier dus toch niet aan de *auteur* Sartre is gedacht. Bij alle overwegingen van inhoudelijke aard mag overigens niet onvermeld blijven dat de kunstenaar bij het selecteren van de namen ook heeft gelet op de lengte ervan, dit in verband met de vlakverdeling en de combinatie met de afbeelding op de achtergrond.

In 1995 kwam de eerste zogenoemde 'Flippo-map' op de markt, waaraan ik een tweede voorbeeld ontleen. Flippo's zijn schijfjes van plastic met een kleurige afbeelding erop. Wie zich in de supermarkt liet verleiden door chips van zeker merk, trof ze onderin de zak aan. Kinderen speelden met de Flippo's in onderlinge competitie bepaalde werpspelletjes, maar de schijfjes konden ook worden verzameld in een speciaal album. De zogeheten 'World Flippo's', een bijzondere reeks, werden op zeker moment uitgebreid met veertig 'Beroemde mensen uit de geschiedenis'. Het ging om zes 'ontdekkingsreizigers', veertien 'knappe koppen', elf 'kunstenaars' en negen 'koningen, keizers en andere "bazen"'. Tot het negental, waar het hier om gaat, behoren: Julius Caesar, Cleopatra, Marcus Antonius, Artur, Benjamin Franklin, George Washington, Napoleon, koning Willem I en Simon Bolivar.

Een negental met twee van de Negen Besten, Caesar en Artur! Wie verder naar de samenstelling van het rijtje kijkt, bemerkt dat er een poging is gedaan tot chronologische ordening. Dat is in overeenstemming met de didactische opzet van de verzamelmap, die per naam ook historisch commentaar biedt. De aanwezigheid van koning Willem I lijkt erop te duiden dat de serie is bedacht door iemand uit Nederland. Napoleon kwamen we ook al tegen op het derde schilderij van Joke van de Gevel. Een modern aspect van dit negental is bovendien dat er een vrouw voorkomt in combinatie met acht mannen. In alternatieve negentallen is een combinatie van beide sexen namelijk vrij zeldzaam.⁷ In de verzamelmap wordt opgemerkt dat Cleopatra korte tijd de geliefde was van Julius Caesar en getrouwd met Marcus Antonius: de eerste drie namen zijn dus met elkaar verbonden.

Het leek een aardig idee om de totstandkoming van de moderne negentallen nader te onderzoeken. Alleen Joke van de Gevel was bereid enkele vragen te beantwoorden. De verklaring die ze gaf voor haar voorkeur voor negentallen was 'een gevoel van evenwicht' en 'een goede verhouding'. Dat het om *drie* negentallen ging, had daar ook mee te maken. Het formaat van de schilderijen speelde een rol, alsook het idee dat namenrijtjes een zekere omvang moeten hebben om er iets duidelijk mee te maken. De kunstenaar deelde me desgevraagd mee de Kunstacademie te hebben gevolgd. Op mijn vraag of ze tijdens

haar opleiding wellicht kennis had gemaakt met het Negen Besten-thema of met alternatieve negentallen antwoordde ze ontkennend. Ze kon het zich althans niet herinneren.

Voor wat ik hier wil zeggen, is het trouwens niet zo belangrijk of in bovenstaande voorbeelden sprake was van een feitelijke doorwerking van een oude traditie of van een spontane geboorte van een nieuw negental. Waar het mij om gaat, is dat ik door mijn onderzoek naar de Negen Besten-traditie nu zo ben voorgeprogrammeerd dat ik geneigd ben reeksen van negen ermee in verband te brengen (of de opstellers van die rijtjes dat nu zo hebben bedoeld of niet). Ik stel me zo voor dat dat ook een rol speelde in de tijd dat de Negen Besten-traditie nog actueel was: dat zou in ieder geval verklaren waarom er tot in de achttiende eeuw alternatieve reeksen zijn opgesteld. Vanaf de tijd dat de Negen Besten niet langer tot het 'collectieve geheugen' behoorden, was het niet meer zinvol met nieuwe reeksen te komen. We zien aan de hand van deze moderne voorbeelden dus hoe (kennis van) een traditie de waarneming van de werkelijkheid kan sturen en onze reactie daarop bepaalt.

DRIETALLEN

In onze tijd zijn vooral drietallen productief. In de on-line raadpleegbare Nederlandse Centrale Catalogus komt een aantal boektitels voor met daarin 'de grote drie': *De grote drie: Nieuw Amsterdam, Oranje, Willem Ruys* (1976), *De grote drie in de Nederlandse economie: Shell, Unilever en Philips onderling vergeleken* (1984), *De grote drie: Pius XII, Johannes XXIII, Paulus VI* (1966), om de meest aansprekende te noemen. Schepen, multinationals, pausen ... Het zou nader onderzoek vereisen om vast te stellen of de auteurs van deze werken de genoemde drietallen voor het eerst als 'groot' karakteriseren of dat ze aan wilden sluiten bij een al bestaande traditie.

In de moderne Nederlandse letterkunde is er in ieder geval sprake van een traditie die een bredere bekendheid geniet: Hermans, Mulisch en Reve staan al geruime tijd te boek als 'de grote drie' (Bekkering 1997:13). Naar het schijnt heeft Mulisch in de loop van de jaren zeventig de plaats ingenomen van Jan Wolkers, die aanvankelijk tot het drietal werd gerekend (Gellings 1992:11). Op het terrein van het cabaret worden Toon Hermans, Wim Kan en Wim Sonneveld als 'de grote drie' aangeduid.⁸ Omstreeks Kerstmis 1997 zag ik een gedeelte van een

televisie-interview met Toon Hermans, waarin de ondervraagde aan het grote drietal refereerde, waarbij hij er bescheiden aan toevoegde dat hijzelf wel de beste was van de drie. Het aardige in dit geval is dat zijn twee overleden collega's voordien al tot een ander drietal werden gerekend.⁹ In de jaren vijftig waren het Wim Kan, Wim Sonneveld en Wim Ibo die bekend stonden als 'de grote drie', of ook wel als 'de drie Wimmen', waarbij de grap was dat er een associatie optrad met het Engelse meervoud 'women', bedoeld als toespeling op het feit dat het om drie homoseksuelen ging.¹⁰

Uit de gekozen voorbeelden zou de indruk kunnen ontstaan dat deze traditie alleen bekend is in Nederland, maar dat is geenszins het geval. Vanaf de jaren veertig stonden Rusland, Amerika en Engeland te onzent bekend als 'de grote drie', een vertaling van 'the big three'. In de titel van een in 1991 verschenen studie worden de drie landen gerepresenteerd door de toenmalige leiders: *The big three: Churchill, Roosevelt and Stalin in peace and war*.¹¹ In een artikel in NRC-Handelsblad van 5 januari 1998 viel mijn oog op 'de grote drie van Detroit', waarbij verwezen werd naar de autoproducenten General Motors, Ford en Chrysler.¹² Het volgende voorbeeld is afkomstig uit een geheel andere sfeer. Uit het aangrijpende levensverhaal van de Tibetaanse monnik Palden Gyatso leerde ik dat de drie kloosteruniversiteiten van Tibet (Drepung, Sera en Ganden) aldaar bekend staan als 'de grote drie'.¹³ Wie er eenmaal op gespist raakt, komt steeds weer andere voorbeelden tegen.

Drietallen zijn al zo oud als de weg naar Rome.¹⁴ In de klassieke oudheid waren er 'de drie wijzen van Athene' en 'de drie tragici'.¹⁵ Bekend uit de bijbel zijn onder meer 'de drie koningen' en 'de drie Maria's'. In de Keltische traditie was er vanouds sprake van een mondelinge traditie van reeksen drietallen, die pas in de elfde/twaalfde eeuw voor het eerst schriftelijk werd vastgelegd. Vanaf de veertiende eeuw ontstonden tal van nieuwe drietallen, die vaak voorkwamen in de context van de Negen Besten.¹⁶ Zo waren er de tradities van 'les meilleurs trois' (dat waren veertien drietallen van ridders uit de veertiende eeuw met dezelfde voornaam, vergelijk de zojuist genoemde 'drie Wimmen' en 'de drie Maria's') en 'Les trois Grands' (Alexander de Grote, Pompejus de Grote en Karel de Grote). Er zijn zelfs voorbeelden bekend waarbij de Negen Besten vooraf worden gegaan en worden gevolgd door drie drietallen, wat leidt tot een triade van negentallen (zoals in de schilderijen van Joke van de Gevel). In het Wapenboek Miltenberg (Zuid-Duitsland, eind vijftiende eeuw) stuiten we bijvoorbeeld op het volgende iconografische programma:

I	De drie eerste wapens	
II	De drie geduldige vorsten	
III	De drie ongeduldige vorsten	
IV	De drie beste christenen	
V	De drie beste joden	De Negen Besten
VI	De drie beste heidenen	
VII	De drie vrijgevigste vorsten	
VIII	De Heilige Drie Koningen	
IX	De drie gezalfde vorsten	

Drietallen, waarvan sommige al een eigen traditie kenden, werden zo gecombineerd met de standaardrij van Negen Besten. Ook alternatieve negentallen met een 3x3-structuur boden soms plaats aan bestaande drietallen. De *tre corone fiorentine* (Dante, Petrarca, Boccaccio) – 'de grote drie van Florence', zouden we nu zeggen – genoten vanaf de late veertiende eeuw onder die naam plaatselijke bekendheid. De schilder Andrea del Castagno combineerde het drietal met drie Florentijnse legeraanvoerders en drie vrouwen uit de klassieke oudheid, en koos dit negental, kort voor het midden van de vijftiende eeuw, tot onderwerp voor een wandschildering in de Villa Carducci in het Italiaanse Legnaia.

De traditie van drietallen startte dus veel eerder dan de Negen Besten-traditie, en liep ook gewoon door toen het Negen Besten-thema niet actueel meer was. Wel kan worden opgemerkt dat de Negen Besten-traditie een positieve invloed had op het ontstaan van nieuwe drietallen. Dit gold zowel voor combinaties van de Negen Besten met nieuwe of reeds bestaande drietallen als voor de opname van zulke drietallen in alternatieve series. Dit associatieve verband werd natuurlijk in de hand gewerkt door het feit dat het bij de Negen Besten zelf ook om drie drietallen ging. Ontstaan en bloei van de Europese Negen Besten-traditie passen dus in zekere zin binnen het veel grotere, mondiale verschijnsel van drietallen. Een verklaring voor de opvallende continuïteit en universaliteit van drietallen valt vermoedelijk eerder te verwachten vanuit de hoek van de cognitieve psychologie dan vanuit die van de traditie.

Wat voor de Negen Besten wel is opgemerkt, geldt ook voor drietallen die tot een traditie zijn uitgegroeid: ze hebben een mnemotechnische functie en een conservatief karakter. Van zulke drietallen gaat een canoniserende invloed uit. Ik zal dit verduidelijken aan de hand

van het literaire driemanschap uit de moderne Nederlandse letterkunde. Nu Willem Frederik Hermans is overleden, wil dat nog niet zeggen dat zijn plaats in de rij van 'de grote drie' automatisch vacant is en binnenkort door een ander zal worden ingenomen. Het ijken (wie verwees voor het eerst naar 'de grote drie?'), inburgeren en functioneren van dit drietal in de literaire kritiek is dus een belangwekkend gegeven bij de nadere bestudering van canoniseringsprocessen in de moderne Nederlandse letterkunde.

Van belang in dit verband zijn allerlei oordelen die rondom 'de grote drie' worden uitgesproken. Zo is het me opgevallen dat Hella Haasse de laatste jaren nogal eens met het gecanoniseerde drietal in verband wordt gebracht. Op de permanente tentoonstelling 'Gaan waar de woorden gaan. 250 jaar Nederlandse literatuur' in het Letterkundig Museum in Den Haag wordt ze nadrukkelijk samen met Hermans, Mulisch en Reve gepresenteerd: afgezien van de vitrines met foto's en handschriften die bij elkaar staan, is er een beeldscherm in de muur waarop, na een druk op de knop, vraaggesprekken te zien zijn met de vier genoemde auteurs.¹⁷ In een artikel in NRC-Handelsblad van 20 februari 1998 ter ere van de tachtigste verjaardag van de auteur, merkt Janet Luis op:

Merkwaardiger is overigens haar uitsluiting van 'de top' (gereserveerd voor 'de grote drie', Hermans, Reve, Mulisch), alsof haar aandeel in de naoorlogse letteren toch ook weer niet al te zeer beschijnwerperd hoefde te worden.

Het probleem waar Janet Luis geen rekening mee houdt, is echter dat het idee van 'de grote vier' niet productief is binnen de Nederlandse letteren. Gerrit Komrij realiseert zich dat wel getuige zijn essay 'Literaire jaloezie' uit 1990, waarin hij onder meer een 'catalogus van Nederlandse schrijversjaloezieën' opneemt. Hij opent zijn overzicht met 'De grote drie' en merkt daarbij het volgende op:

Een hardnekkig instituut dat uitsluitend door onderlinge jaloezie zijn bestaan weet te rekken. Het aantal dat meent zich tot de grote drie te moeten rekenen maakt dat we beter kunnen spreken van *de grote vijf* of *de grote zes*. Omdat er nu eenmaal iets schijnt te moeten bestaan als *de grote drie* woedt de strijd om wie nummer drie is oppermachtig onder de grote zes.¹⁸

In het begin van de jaren negentig is er in de literaire kritiek een discussie op gang gekomen over een nieuwe invulling van 'het grote driemanschap'. Joost Zwagerman, Martin Bril en Joost Niemöller zijn als zodanig naar voren geschoven (Heumakers & Kuipers 1991:2). Als be-

langrijkste auteurs van de jaren tachtig hebben Arnold Heumakers en Willem Kuipers Frans Kellendonk, Oek de Jong en A.F.Th. van der Heijden voorgesteld (*ibidem*:12). Paul Gellings dacht eerder aan Jeroen Brouwers, A.F.Th. van der Heijden en Joost Zwagerman, maar hij presenteerde zijn drietal nadrukkelijk niet als de opvolgers van Hermans, Mulisch en Reve omdat hij van mening is dat latere generaties dat maar moeten bepalen.¹⁹ Frans Ruiters en Wilbert Smulders nemen in deze discussie een afwijkend standpunt in door te proclameren dat 'de naoorlogse grote drie' niet opgevolgd zullen worden, omdat de functie van literatuur sterk veranderd is in de moderne samenleving (Ruiters & Smulders 1992). Er zijn dus wel voorstellen gedaan om tot een nieuw drietal te komen, ze hebben echter geen van alle school gemaakt. 'De (nieuwe) grote drie' laten voorlopig dus nog even op zich wachten.²⁰

CONCLUSIE

Vanaf het derde kwart van de dertiende eeuw voltrok zich in de Nederlanden een belangrijke verandering op het gebied van de literatuur. Klerken zoals Maerlant, Velthem en Boendale schiepen een tegenstelling tussen de epische traditie aan de ene, en de meer serieuze historiografie en didactiek aan de andere kant. Zij huldigden het standpunt dat literatuur waar diende te zijn. De epiek onderhield historische banden met de orale cultuur uit de voorafgaande eeuwen, kronieken en didactische literatuur gingen daarentegen vaak terug op de geschreven, Latijnse traditie. Met het verschijnen vanaf ca. 1280 van kronieken met een universeel of regionaal karakter, ontstond bij het lekenpubliek een historisch referentiekader. Maerlants *Spiegel historiael*, die al spoedig een brede verspreiding kreeg, zowel aan het hof als in de stad, heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld.

In dezelfde periode vormde zich de traditie van de Negen Besten. Het negental raakte snel bekend, eerst in de Nederlanden, later erbuiten. Het ging om negen ridderlijke vorsten, die als drietalen heidenen, joden en christenen de wereldgeschiedenis personifieerden. De Negen Besten waren als groep populair tot in de achttiende eeuw. Deze bekendheid opende voor auteurs, kunstenaars en andere gebruikers van het thema de mogelijkheid om alternatieve negentallen op te stellen, omdat men erop kon rekenen dat het publiek zo'n rij zou interpreteren tegen de achtergrond van een bekende traditie. Wat voor een twin-

tigste-eeuwse beschouwer op het eerste gezicht niet meer dan een namenrijtje is, kreeg voor iemand die de Negen Besten kende een bijzonder karakter. Wie deze 'gedachtevorm' (de term is van Huizinga), die tot de culturele bagage behoorde van veel Europeanen uit de veertiende tot en met de achttiende eeuw, over het hoofd ziet, is niet in staat de contemporaine betekenis(sen) van een alternatieve reeks van negen namen in al zijn facetten te doorgronden.

De Negen Besten speelden als getalsmatige namenrij dus een bijzondere rol in de beeldvorming omtrent het verleden. Moderne beschouwers kunnen daar rekening mee houden bij de interpretatie van feitelijkheden uit het verleden; in het dagelijks leven echter zijn de 'helden van weleer' als groep thans vergeten. Wel zijn we vertrouwd met het productieve procédé van vaste drietallen, die voorkomen in uiteenlopende culturen, vanaf de klassieke oudheid tot heden. Vanaf de Tweede Wereldoorlog heeft de gewoonte postgevat om eigentijdse drietallen als 'de grote drie' aan te duiden. Deze uitdrukking duikt voor het eerst op in de politiek ('the Big Three') en heeft zich nadien langzamerhand verspreid over tal van maatschappelijke terreinen, zoals die van cultuur en industrie. Drietallen brengen structuur aan in de werkelijkheid, door deze op overzichtelijke wijze te vereenvoudigen. Ze vinden hun oorsprong in contemporaine (waarde)oordelen. Op macro-niveau kan de traditie van de Negen Besten dus uiteindelijk worden beschouwd als een ingewikkelde, Europese en in de tijd begrensde variant van een veel universelere traditie van drietallen.

WIM VAN ANROOIJ

NOTEN

- 1 In het volgende wordt steeds verwezen naar Vander Linden, De Vreese, De Keyser & Van Loey 1906-1938.
- 2 Voor een nadere verantwoording van deze paragraaf verwijs ik naar Van Anrooij 1997.
- 3 Hector, Alex, Julius, Josue, David, Machabeus, Karolus, Arturus et precellens Godefridus. Hii fuerunt, ter tres, trine fidei meliores. (Cambridge, Trinity Hall, 10, fol. Iv) (Hector, Alexander, Julius, Jozua, Maccabeüs, Karel, Artur en de voortreffelijke Godfried, Dezen, driemaal drie, waren de besten van de drie geloven.)
- 4 Om de historische kennis te verbeteren en het verleden meer diepte te geven, stelt Gumbert 1998:170 voor dat iedereen in zijn jeugd één jaartal per eeuw uit het hoofd zou moeten leren, dat als 'onwrikbaar geraamte voor het hele verdere leven' kan dienen. Nog leu-

ker zou het echter zijn, aldus de auteur, om in plaats van een verzameling jaartallen een reeks personen te leren. Van de achtste tot en met de zestiende eeuw stelt hij het volgende negental voor, dat hij onder verwijzing naar Van Anrooij 1997 presenteert als een 'aardige parallel met de middeleeuwse reeks van de Negen Besten' (voor de negende eeuw volstaat hij voorlopig met een vraagteken): Bonifatius, ?, Otto I, Willem de Veroveraar, Bernardus, Maerlant, Petrarca, Gutenberg, Luther.

- 5 Ik dank Joke van de Gevel (Oegstgeest) hartelijk voor de toelichting die ze heeft willen geven op haar werk. Tevens was ze zo vriendelijk mij enkele foto's van de schilderijen ter beschikking te stellen. Voor geïnteresseerden vermeld ik dat de schilderijen bedoeld zijn om te worden verkocht.
- 6 Dat dit de geïntendeerde volgorde is, wordt duidelijk uit de wijze waarop de namen over de vlakken verdeeld zijn: naar links uitgelijnd, uitgelijnd vanuit het midden, naar rechts uitgelijnd.
- 7 Voorbeelden van alternatieve negentallen vindt men in Van Anrooij 1997, *passim*, maar vooral 151-65.
- 8 Gellings 1992:12 meent dat dit drietal het eerste drietal was dat als 'de grote drie' werd aangemerkt, en dat de aanduiding 'grote drie' vervolgens van het cabaret op de literatuur is overgedragen. Het eerste is feitelijk onjuist (zie verder in de tekst), het tweede valt bij de huidige stand van onze kennis niet te bewijzen. Annette Embrechts beschouwt Youp van't Hek, Paul de Leeuw en Freek de Jonge als 'de grote drie', 'zoals ooit Toon Hermans, Wim Kan en Wim Sonneveld werden genoemd' (artikel in KUnieuws 26 van vrijdag 21 maart 1997).
- 9 Ik dank het volgende voorbeeld aan mevrouw dr. J.M. Bordewijk-Knotter (Leiden).
- 10 De aanduiding komt in Nederland vaker voor in de culturele sfeer. Via Online Contents stuitte ik op 'de grote drie' in het Nederlandse danslandschap (1996) en Wentinck 1997 typeert de schilders Francis Bacon, Georg Baselitz en Picasso als 'de grote drie' (wat Wentinck betreft hoort ook Willem de Kooning in dit rijtje thuis, maar van 'de grote drie' waren in 1997 tentoonstellingen te zien in Parijs).
- 11 Redenerend vanuit de actualiteit rekent Crijnen 1974 niet Engeland maar China tot 'de grote drie'. In 1982 noemde de Tibetaan Ngari Rinpoche, de jongste broer van de Dalai Lama, China, Rusland en India als zodanig (Harrer 1999:140). De aanduiding komt vaker voor in de politieke sfeer: in een artikel in NRC-Handelsblad van 8 juni 1999 over een gemeenschappelijk Europees defensiebeleid, worden Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk als 'de grote drie' aangemerkt.
- 12 Wie op internet op 'big three' zoekt, bemerkt de gangbaarheid van dit 'grote drietal'. De aanduiding is ook productief in de sfeer van handel en industrie, zoals al bleek bij het drietal Shell, Unilever en Philips. Via Online Contents stuitte ik op 'de grote drie' onder de spreadsheetleveranciers (Lotus, Borland en Microsoft) (1993) en op 'de grote drie' computerfirma's (IBM, Microsoft en Novell) (1996).
- 13 Gyatso 1997:72. Mc. Govern [z.j.]:306 duidt Ganden ook al aan als 'het derde van het groote klooster trio'. (Mc. Govern reisde door Tibet in 1923.)
- 14 Mehrlein 1959 geeft een schier eindeloze opsomming van drietallen uit de klassieke, joodse en christelijke cultuur. Tenzij anders wordt aangegeven, ontleen ik de volgende voorbeelden aan Van Anrooij 1997.
- 15 De verwijzing naar de 'drie tragici' (Aeschylus, Sophocles, Euripides) – bijvoorbeeld bij Cicero in diens *De oratore* en *Academica* – dank ik aan drs. F.R.E. Blom (Leiden).
- 16 Voor een nadere verantwoording van het volgende verwijs ik naar Van Anrooij 1997, waar nog meer voorbeelden uit de Middeleeuwen te vinden zijn.
- 17 Vergelijk tevens Jan-Hendrik Bakker in een artikel in de Haagsche Courant van 21 november 1997.
- 18 Komrij 1998:239. Bij 'De top-twintig van de boekhandel' merkt hij vervolgens op: 'Met uitzondering van de drie uit de top-zes allemaal jaloers op de zes van de top-drie.' In Komrij 1999:21 wordt het verschijnsel van 'de grote drie' gekarakteriseerd als een 'jour-

- nalistiek verschijnsel' en als een 'journalistieke hype'.
- 19 Gellings 1992:9 en 11. Het drietal Kellendonk, De Jong, Van der Heijden vindt hij trouwens ook een goede keuze (p. 12). Iedereen heeft immers zijn eigen 'grote drie', aldus de auteur.
- 20 Dit alles staat in sterk contrast met verschijnselen zoals de Top Tien, Veertig of Honderd (al dan niet 'Aller Tijden') in de wereld van de populaire muziek of de 'Boeken Top Tien' in sommige dag- en weekbladen: die verschillen immers van keer tot keer omdat ze een afspiegeling zijn van aantallen verkochte exemplaren.

LITERATUUR

- Anrooij, W. van. 1994. 'Zwaanridder en historiografie bij Hennen van Merchtenen.' In: *Spiegel der letteren* 36:279-306.
- Anrooij, W. van. 1997. *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam.
- Anrooij, W. van. 1998. 'Het wapenteken van Hector in Seghers Trojeroman.' In: J.D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*:63-78 en 296-307. Amsterdam (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 18).
- Bekkering, H. 1997. "'In mijn boeken is, behalve het verzinsel, niets verzonnen'." In: H. Bekkering, D. Cartens & A. Meinders (ed.), *Cees Nootboom. Ik had wel duizend levens en ik nam er maar één!*:13-30. Amsterdam enz. (Schrijversprentenboek 40).
- Berendrecht, P. 1996. *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 14).
- Crijnen, T. 1974. *De grote drie*. Lelystad (AO-reeks 1523).
- Dijk, H. van. 1993. 'Maerlant en de fantasien.' In: F.A.H. Berndsen, H. van Dijk & G.J. de Vries (ed.), *Poëtica-onderzoek in de praktijk*:33-8. Groningen.
- Dijk, H. van. 1996. 'Jacob van Maerlant and the Latinitas.' In: R.I.A. Nip, H. van Dijk, E.M.C. van Houts, C.H. Kneepkens & G.A.A. Kortekaas (ed.), *Media Latinitas. A collection of essays to mark the occasion of the retirement of L.J. Engels*:51-8. Turnhout (Instrumenta patristica 28).
- Gellings, P. 1992. 'Bohème permanente.' In: *Maatstaf* 40, afl. 10:8-13.
- Gerritsen, W.P., H. van Dijk, O.S.H. Lie & A.M.J. van Buuren. 1994. 'A fourteenth-century vernacular poetics: Jan van Boendale's "How writers should write"' In: E. Kooper (ed.), *Medieval Dutch literature in its European context*:245-60. Cambridge (Cambridge studies in medieval literature 21).
- Gumbert, J.P. 1998. 'Negen Besten voor nu?' In: *Madoc* 12:170-1.
- Gyatso, P. 1997. (Met T. Shakya.) *Het vuur onder de sneeuw. Getuigenissen van een Tibetaanse gevangene*. Vertaald door F. van Holthoon. Met een voorwoord van de Dalai Lama. Amsterdam.
- Hage, A.L.H. 1989. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkronek als historiografisch genre*. Groningen (Historische studies uitgegeven vanwege de vakgroep voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 48; Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 49).
- Hage, T. 1992. "'Vraie historie ende al waer": middeleeuwse notities over de Karelroman als historisch verhaal.' In: E. van den Berg & B. Besamusca (ed.), *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief*:113-28. Muiderberg.
- Harrer, H. 1999. *Terug naar Tibet*. Amsterdam enz.
- Heumakers, A. & W. Kuipers. 1991. 'Goden en mindere goden.' In: *Maatstaf* 39, afl. 8-9:2-12.
- Janssens, J.D. 1989. 'De Brabantse literatuur en de Lotharingische ambities van de hertogen. Een voorlopige schets ...' In: P. Avonds & J.D. Janssens (ed.), *Politiek en literatuur: Brabant en de slag bij Woeringen (1288)*:101-44. Brussel.
- Komrij, G. 1998. *Lood en hagel [Schimpscheuten en handtastelijkheden - een keuze]*. Amsterdam.
- Komrij, G. 1999. *De tranen der ecclesia's*. Amsterdam.
- Lie, O.S.H. 1994. 'What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature.' In: *Queeste* 1:34-65.
- Linden, H. vander, W. de Vreese, P. de Keyser & A. van Loey (ed.) 1906-1938. *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den Spiegel historiael (1248-1316)*. Drie delen. Brussel.
- Mc Govern, W.M. [z.j.]. *Als koelie vermomd naar Tibet*. Bewerkt door R.H.G. Nahuys. Utrecht.
- Mehleln, R. 1959. 'Drei.' In: *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt* 4:269-310. Stuttgart.
- Ruiter, F. & W. Smulders. 1992. 'De demobilisatie van de moderne schrijver. Waarom de naoorlogse 'grote drie' niet opgevolgd zullen worden.' In: *Maatstaf* 40, afl. 4:1-26.
- Wentinck, Ch. 1997. 'Brief uit Parijs. De grote drie.' In: *Nieuw wereldtijdschrift* 14, afl. 1:58-61.